

Hervormen of ingrijpen? Over de kansen op samenlevingsherstel en de rol van sociaal werk

Prof.dr. R. Kuiper

lector Social Work Gereformeerde Hogeschool Zwolle

in samenwerking met
Christelijke Hogeschool Ede en
Christelijke Hogeschool 'De Driestar' te Gouda

HERVORMEN OF INGRIJPEN?

Over de kansen op samenlevingsherstel en de rol van sociaal werk

I Maatschappelijke veranderingen

Over onmaatschappelijkheid en het karakter van sociale interventies

Onlangs werd bekend dat het populaire kinderboek *Pluk van de Petteflet* van Annie M.G. Schmidt verfilmd gaat worden. Dit nieuws geeft aan dat het aan menige bedrand voorgelezen verhaal inmiddels tot het bezonken cultuurgood van Nederland behoort. Wie kent niet Pluk met zijn rode kraanwagentje en meneer Pen en Aagje en mevrouw Helderder? Waar ik bijzonder benieuwd naar ben is de wijze waarop de familie Stamper zal worden afgebeeld in de film. De familie Stamper is naar de maatstaven van de tijd waarin het boek geschreven werd een 'onmaatschappelijk gezin'. Vandaag zouden we het als 'kansarm' betitelen. In dit gezin is geen moeder aanwezig, wel een vader met zes kinderen, de Stampertjes. Waar dit eenoudergezin van leeft is onduidelijk. Misschien is er wel een uitkering of weet vader ergens wat geld te ritselen. Hun zelfverzorging is matig te noemen en het gezin veroorzaakt overlast in de flat waar zij wonen, vooral geluidsoverlast, want ze doen hun naam eer aan. Om klachten van onderburen voor te zijn liggen er matrassen op de grond in de woonkamer, waar het gezin ook de maaltijd op nuttigt. Deze situatie draagt uiteraard niet bij aan de gewenste orde en hygiëne in huis.

De casus van de familie Stamper wordt door Annie M.G. Schmidt met een knipoog verteld. Die knipoog trekt partij voor de familie Stamper die immers geen vlieg kwaad doet, maar overduidelijk niet hoort bij de burgerlijke wereld van fatsoen, orde en netheid. Toch leeft dit gezin in een normale, keurige flat, waar sprake is van onderling toezicht, burenhulp en mantelzorg. Van enige interventie van hulpinstanties is dan ook geen sprake. Alles lost zich eigenlijk vanzelf op. Wij kunnen dit hele tafereel plaatsen in een nostalgische terugblik op de jaren vijftig toen geluk nog heel gewoon was en de wereld beheersbaar leek. Inmiddels lijkt de wereld niet meer zo gelukkig en beheersbaar en valt het ons ook moeilijk met een relativiserende knipoog naar onmaatschappelijk gedrag te kijken. Waren de Stampers in de flat nog een op zichzelf staand geval en verder ook nog bereid rekening te houden met hun burens, vandaag daarentegen hebben we flats en wijken vol met niets en niemand ontziende Stampers. Die hedendaagse Stampers stampen niet alleen, ze vernielen ook hun leefomgeving, crossen hinderlijk rond op scooters, bedreigen anderen en draaien hun hand niet om voor een beetje straatgeweld.

Hulpverleners hebben vandaag hun handen vol aan sociale problemen die in de samenleving ontstaan. Voor een deel zijn die problemen lokaliseerbaar in volkswijken en in bepaalde sociaal-economische situaties. Voor een ander deel doen ze zich voor in alle milieus en zijn ze juist niet lokaliseerbaar. Instituties staan in alle lagen van de bevolking onder druk, relaties zijn overal een potentiële bron van spanningen. De jeugdzorg worstelt met een groeiende hulpvraag en een verjonging van het aanbod. Zinloos of redeloos geweld is een 'fact of life', en dat keurige burgers kunnen vervallen tot agressie en asociaal gedrag is evenzeer een 'fact of life'. Gevoelens van onwelzijn en onbehagen zijn in hedendaagse welvaarsamenlevingen in overvloedige mate aanwezig, soms slaan ze zelfs om in 'morele paniek'.¹ Die gevoelens hebben te maken met onveiligheid en verloederding en meer in het algemeen een gebrek aan samenhang, verbinding en cohesie in de samenleving. Burgers zijn onbekenden voor elkaar geworden en lijken in het vermogen te hebben verloren in publieke leven tot elkaar te komen.² Er is een breed besef dat we de greep op onze leefomgeving aan het verliezen zijn en dat ook de overheid daar niet een antwoord op weet te formuleren.³ De samenleving is een mijnenveld geworden, met potentieel explosiegevaar op onverwachte plaatsen.

Deze situatie heeft ook de sociaal werker iets te zeggen.⁴ Sociaal werk wordt gelegitimeerd door de noodzaak van interventies in bepaalde sociaal-maatschappelijke situaties. Omdat de samenleving verandert, verandert ook het karakter van die interventies. Er wordt vandaag van politiek en hulpverlening een nieuwe flinkheid gevraagd: geen woorden maar daden. Inbreuken op de veiligheid of het welzijn van de burger leiden tot een roep krachtiger in te grijpen in de samenleving. Woningbouwcorporaties denken weer na over het uitplaatsen van onmaatschappelijke gezinnen. Steden stoppen met het gedogen van overlast en houden schoonmaakoperaties om daklozen en drugsgebruikers uit het straatbeeld te verwijderen. Kamerleden pleiten voor wetgeving om daders van huiselijk geweld uit huis te plaatsen. Jeugdhulpverleners omarmen

¹ Ik ontleen de term aan Martin van Hees en Rene Boomkens. Zij schrijven: 'Morele paniek kan worden beschouwd als een oprechte en vaak spontane reactie binnen toonaangevende culturele en politieke kringen op wat algemeen wordt beschouwd als spontane uitbarstingen van 'irrationeel' sociaal gedrag in moderne, stedelijke en industriële samenlevingen'. 'Sociale deviantie en moreel pessimisme', in: Teun Jaspers en Joyce Outshoorn, *De bindende werking van concepten. Reflecties over participatie, binding en betrokkenheid in opvoeding en onderwijs, arbeid en zorg* (Aksant: Amsterdam, 2002), 183.

² J.W. Duyvendak, 'De maakbaarheid loopt zich weer warm', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* (jan/feb 2003), 24.

³ Vgl. het recente SCP-rapport *De sociale staat van Nederland* ('s-Gravenhage, 2003).

⁴ Sociaal werk versta ik hier als een verzamelbegrip. Het gaat om de hulpverleningsberoepen op het gebied van welzijn: sociaal-cultureel werk, sociaal-pedagogisch werk, maatschappelijk werk, maatschappelijk opbouwwerk.

het idee van werk- en heropvoedingskampen voor jongeren. Deze roep om ingrijpen plaatst sociaal werkers voor een dilemma, dat ik heb aangegeven in de titel: *hervormen of ingrijpen?* Sociaal werkers zijn hervormers bij uitstek. Zij zijn gewend samen met de client een veranderingsproces op gang te brengen. Dat veranderingsproces is altijd gesitueerd in iemands leefomgeving en gericht op herstel van relaties en versterking van samenhang. Ingrijpen is veel radicaler en doorbreekt relaties in de leefomgeving. Ingrijpen leidt op korte termijn tot verdere segregatie en kan ook leiden tot verlies van contact met de client. Over het dilemma *hervormen of ingrijpen* wil ik vandaag iets zeggen. Maar om over de noodzaak van bepaalde interventies te spreken is het eerst nodig vast te stellen wat er precies aan de hand is in onze samenleving.

De onthechte samenleving

Er zijn verschillende manieren om de grote maatschappelijke veranderingen die zich gedurende de laatste decennia in westerse welvaartsstaten hebben voorgedaan te analyseren. Men kan die veranderingen zien in het perspectief van *processen*, waarbij dan met name te denken is aan processen van economisering, liberalisering en globalisering. Deze hebben geleid tot schaalvergroting, arbeidsmigratie, de verkleuring van onze samenleving, de vermarkting van maatschappelijke sectoren, de vertechnisering van de cultuur en het verlies aan gemeenschapsleven. Men kan de veranderingen in de samenleving ook analyseren vanuit het perspectief van aangetaste *verbanden en structuren*. Te denken is dan aan de verminderde stabiliteit en afgenomen betekenis van huwelijk en gezin, problemen van cohesie in de primaire leefomgeving, waartoe ook buurt en wijk gerekend kunnen worden. Vervolgens moet hier gedacht worden aan de afgenomen betekenis van de nationale staat, het gezagsverlies van de overheid, de afbouw van de collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat en het verlies aan burgerschapsverantwoordelijkheid. Men kan, tenslotte, veranderingen in de samenleving ook bezien vanuit het perspectief van *waarden*. In dat verband is te denken aan de afkalving van traditionele waardenpatronen. Hieraan heeft de secularisatie maar ook het verdwijnen van de zuilensamenleving met haar morele overzichtelijkheid aan bijgedragen. Daarnaast is er door de opkomst van de islam en van seculiere orientaties een diversiteit en pluraliteit ontstaan die het steeds moeilijker maakt vast te stellen welke overtuigingen we nog delen.

Het is mogelijk deze analyses van processen, verbanden en waarden nog verder voort te zetten. Dat zal ik niet doen. Het gaat me nu even niet om deze analyses op zichzelf, waar elders ook al veel over geschreven is, maar om het resultaat. Tot wat voor soort samenleving hebben die grote maatschappelijke veranderingen nu geleid? Hoe kan vanuit een beschrijving van de actuele situatie nagedacht worden over herstel (in de vorm van hervorming of ingreep)? Het gaat dus om het begrijpen van de hedendaagse samenleving. Hoe zouden we die samenleving, na al die veranderingen van de laatste decennia, kunnen typeren? Ik wil vandaag betogen dat we leven in een samenleving die ik zou willen typeren als een *onthechtingssamenleving*. Daarmee bedoel ik dat de ervaring van sociale en culturele onthechting het bewustzijn van mensen en de samenleving als geheel stempelt en alarmeert. Die ervaring van sociale en culturele onthechting wordt voortdurend bevestigd door wat we om ons heen zien en horen. Onthechting leidt tot verlies aan cohesie, identiteit en stabiliteit en daarmee tot aantasting van de kwaliteit van de samenleving. Ons bewustzijn wordt in een staat van alarm gehouden, omdat we het vertrouwen missen dat ontwikkelingen gericht op samenlevingsherstel op korte termijn het gewenste effect zullen sorteren. Achter gevoelens van onwelzijn en maatschappelijk onbehagen schuilen dus ervaringen van onthechting, vervreemding en bestaansonzekerheid. Ik wil vier belangrijke kenmerken noemen van deze onthechtingssamenleving en deze vervolgens enigszins uitwerken. Een *eerste* kenmerk is het dunner en breekbaarder worden van sociale relaties. Het onderliggende fenomeen is hier negatieve individualisering die zorgt voor erosie van duurzame relatievormen (te onderscheiden van positieve individualisering die gericht blijft op het verantwoordelijkheid dragen voor de ander). Het gevolg is atomisering en onthechting van de primaire leefomgeving. Een *tweede* kenmerk is het verlies aan gemeenschappelijke identiteit. Het onderliggende fenomeen bestaat hier uit uitsluitingsmechanismen en sociale segregatie. Het gevolg is onthechting van een solidaire maatschappij en een proliferatie van deviant gedrag dat niet meer gesocialiseerd wordt. Een *derde* kenmerk is het teloorgaan van culturele patronen en gedragingen die vanuit collectieve verwachtingen herkend worden. Het onderliggende fenomeen is hier het verlies van gemeenschappelijke normen en waarden. Het gevolg is onthechting van een cultureel begrijpelijke wereld. Een *vierde* kenmerk is het verlies aan een duidelijk toekomstperspectief. Het onderliggende fenomeen is hier de risicomaatschappij die onoplosbare problemen teruglegt bij het individu. Het gevolg is onthechting van een basisvertrouwen in de continuïteit van de politieke en maatschappelijke orde waarin wij leven. Deze vier kenmerken van de onthechtingssamenleving wil ik nu verder uitwerken.

Relaties worden dunner

Een kenmerk van onze samenleving is het dunner en breekbaarder worden van sociale relaties. Sommigen spreken van het 'lichter' of 'vloeibaarder' worden van relaties.⁵ Bedoeld wordt dat vaste verbanden en

⁵ Zygmunt Bauman verklaart dit 'vloeibaar' en 'licht' worden van relaties als een gevolg van de 'melting powers' van de moderniteit. 'The solids whose turn has come to be thrown into the melting pot and which are in the process of being melted at the present time, the time of fluid modernity, are the bonds which interlock individual choices in collective projects and actions', *Liquid Modernity* (Polity: Cambridge, 2000), 6. Het dunner en

structuren hun vanzelfsprekendheid hebben verloren. Het aangaan van duurzame relaties is met veel twijfel en onzekerheid omgeven, zoals blijkt uit het uitstel van het huwelijk bij veel jonge mensen. Ook wordt de als duurzaam bedoelde relatie regelmatig weer verbroken. Als referentiegroep voor het maken van levenskeuzes heeft de familie sterk aan betekenis ingeboet. Wat er met familie, huwelijk en echtscheiding gebeurt is een afspiegeling van wat er op bredere schaal in de samenleving gebeurt. De laat-moderne samenleving denkt constructivistisch over relaties, in termen van contract, afspraak en project en niet in termen van duurzame trouw en banden die voor het leven gegeven zijn. Veel relaties in de sfeer van arbeid, dienstverlening, vrijetijdsbesteding hebben per definitie dat karakter, ze zijn kortdurend, functioneel en per definitie dun. Ze worden in onze tijd zelfs nog dunner en breekbaarder. Kortlopende arbeidscontracten en de daarbij behorende flexibiliteit op de arbeidsmarkt zijn in de plaats gekomen van jarenlange 'trouwe dienst' aan de baas. Arbeid wordt bovendien meer en meer 'footloose' en verplaatsbaar, onthecht van tijd en omstandigheden. Het bestaan van menig moderne werknemer en moderne cultuurdrager (wetenschappers, ict-deskundigen, topbestuurders, zakenlieden, politici, topsporters, popartiesten) kan gekenschetst worden als nomadisch. Sociale beweeglijkheid is vooruitgang, sociale binding is stagnatie. Op zichzelf genomen zijn dunne relaties (welke nauwelijks enige sociale of existentiële betrokkenheid impliceren) geen probleem voor de samenleving. Ze worden een probleem als ze het model gaan vormen voor *alle* sociale relaties, ook die in de sfeer van gezin en leef sfeer. Daarmee verandert de bestaanswijze van de moderne mens. Dat nu is in onze tijd het geval. We kunnen dat waarnemen als een proces van verdringing: dikke relaties worden verdrongen door dunne, duurzame door kortlopende, substantiele door functionele. Verdringing betekent wel verzwakking maar geen verdwijning. Dikkere relatievormen op basis van duurzame bindingen blijven wel aanwezig, al leiden ze een verzwakt bestaan. Ze spelen echter veel minder een rol bij het bepalen van levensdoelen. De verdringing is ook zichtbaar in het hiermee verbonden patroon van sociale vaardigheden. Het vermogen snel te communiceren en al netwerkend een serie contacten te verbinden en te onderhouden wint het van het vermogen naar iemand te luisteren en samen iets te beleven en te verwerken. Loyaliteit wordt verdrongen door een instrumentele omgang met de ander. De lijn is dan nog maar kort naar sociale gedragingen waarin de ander nog slechts wordt benut en geëxploiteerd en in ieder geval functioneel moet zijn voor iets wat ik wens of doe. Achter deze verdringingspatronen schuilt de dynamiek van de individualisering. Vooral sinds de jaren zestig vertoont de geschiedenis van dit begrip een consistent beeld: de emancipatie en zelfontplooiing van het individu bleek een niet te stuiten cultuurkracht. De Engelse socioloog Giddens betoogde dat de individuele mens in de moderniteit zijn eigen project geworden is en bezig is met het plannen van zijn eigen biografie. Ook Bauman spreekt van 'individual self-constructing labours'.⁶ Deze behoefte eigen levenskeuzes op eigen wijze vorm te geven heeft inmiddels hulp en steun gekregen in sociale wetgeving en beleid. We spreken in verband daarmee van *institutionele individualisering*. Toch wordt de spanning die deze individualisering oproept ook gevoeld: waar blijft de samenleving als gerichtheid op eigen ontwikkeling boven het verantwoordelijkheid dragen voor het bestaan van anderen gaat? Hoe moet de samenleving met dat sociale tekort omgaan? Merkwaardigerwijs blijkt ook het moderne individu maar moeilijk met dit tekort om te kunnen gaan. Het structuur geven aan het eigen bestaan levert soms een moeilijk leven op. Tot de laat-moderne ervaring hoort tevens dat zelfontplooiing onwelzijn met zich mee kan brengen als men geen leven kan leiden van geborgenheid en gedeeld geluk.⁷ Niettemin blijft de 'mythe van de zelfontplooiing' een sterke kracht en is er sprake van een voortgaande dynamiek waardoor substantiele relaties door functionele worden verdrongen. Het gevolg is dat relaties dunner worden en de binding tussen mensen zwakker. Dit is voelbaar geworden in de primaire leefomgeving van gezin, wijk of buurt. De toepassing van de logica van de zelfontplooiing en het constructivisme, leidt hier tot ontbinding van sociale verbanden en atomisering van leefomgevingen. De laat-moderne bestaanswijze richt zich niet vanzelfsprekend meer op de concrete (territoriale) leefomgeving, maar op een (conceptueel) netwerk van relaties, waardoor geheel nieuwe communicatiepatronen ontstaan. In sommige moderne woonwijken heeft de atomisering zich met de bewoners gevestigd toen iedere nieuwkomer zich van de ander isoleerde achter de eigen voordeur. Niettemin zijn primaire omgevingen belangrijk voor het welzijn en welbevinden van mensen. Ze hebben een belangrijke functie in het bieden van stabiliteit, identiteit en continuïteit. Mensen ontvangen hun sociale identiteit in een bepaalde leefomgeving. Als hier de verbindingen niet slagen kan een diep gevoel van onthechting en sociaal

breekbaarder worden van relaties hoeft echter niet te betekenen dat vaste structuren geheel versmelten, zoals Bauman suggereert. Zelf ga ik uit van de theorie dat maatschappelijke relaties gedifferentieerd zijn uit de gemeenschapsverbanden als gezin en familie. Deze gemeenschapsverbanden blijven bestaan als mogelijkheden voorwaarde en vooronderstelling van dit differentiatieproces.

⁶ Zygmunt Baumann, *Liquid Modernity* (Polity: Cambridge, 2003), 7.

⁷ Dit is een belangrijke bevinding van het door Robert N. Bellah geleide onderzoek, zoals beschreven in *Habits of the Heart* (New York, 1985). 'The American understanding of the autonomy of the self places the burden of one's deepest self-definition on one's own individual choice', 73. Niettemin wordt in dit verband ook geconstateerd dat 'tradition and a tradition bearing community' nog altijd bestaan.

isolement zich meester maken van mensen. Dit is het type onthechting dat helaas niet zeldzaam meer is in onze samenleving.⁸

Uitsluiting en identiteitsverlies

De Engelse criminoloog Young heeft enkele jaren geleden gesteld dat een kenmerkende trek van de laat-moderne samenleving is dat ze groepen mensen uitsluit. 'The transition from modernity to late modernity can be seen as a movement from an *inclusive* to an *exclusive* society. That is from a society whose accent was on assimilation and incorporation to one that separates and excludes'.⁹ De inclusieve samenleving kende stabiele arbeids- en gezinsstructuren, de exclusieve samenleving kent ongelijkheid, sociale instabiliteit en bijgevolg een grote vatbaarheid voor criminaliteit. Volgens Young zijn vooral arbeidsmarktmechanismen verantwoordelijk voor het ontstaan van deze laat-moderne spanningen. Westerse samenlevingen hebben in de afgelopen decennia hun respectievelijke verzorgingsstaten geherstructureerd. Doorgaans hield dat in dat de markt een ruimere teugel kreeg, onder andere op het gebied van arbeid. Dit leidde tot denivelling van inkomens en tot economische en sociale segregatie. Niet iedereen heeft zondermeer toegang tot de arbeidsmarkt of de zekerheid van een baan. In westerse welvaartsstaten is de verdeling ruwweg zo dat een deel van de beroepsbevolking (40%) een beroep heeft met baanzekerheid, een ander deel (30%) heeft weliswaar een baan maar niet de garantie dat deze blijft en 30% krijgt niet of nauwelijks toegang tot de arbeidsmarkt door ongeschiktheid. Met de inkomensverschillen zijn ook de verschillen in status en maatschappelijke positie groter geworden.

Er is een grote afstand gegroeid tot een maatschappelijke onderklasse die er niet in slaagt zich via de arbeidsmarkt te ontwikkelen. Bij alle nadruk op arbeidsparticipatie kan niet-arbeiden als onaangepast gedrag worden gezien. Maar structurele ontwikkelingen op de arbeidsmarkt – zoals de verdwijning van de behoefte aan laaggeschoolde arbeid – maken toetreding voor velen illusoir. Zij blijven gevangen in de 'culture of poverty'. Naast de arbeidsmarkt zijn er nog andere onbarmhartige uitsluitingsmechanismen te bedenken. Er zijn er ook die reageren op huidskleur of godsdienst. We spreken over 'kloven' en 'glazen plafonds'. Ook de media vormen een krachtig uitsluitingsmechanisme. Wie het afkeurende gericht van de publieke opinie over zich heen heeft gekregen kan blijvend getekend zijn. Wat ik wil benadrukken is wat Young bijna in het voorbijgaan zegt: 'social exclusion produces a crisis of identity'.¹⁰ De laat-moderne samenleving ondermijnt het zelfbesef en het zelfrespect van mensen in de samenleving. Dit doet zich primair voor bij de uitgesloten, de gemarginaliseerden. Zij voelen zich opgegeven en vernederd.¹¹ Criminaliteit en deviant gedrag behoren tot de reactiepatronen van gemarginaliseerden wier bestaan en toekomstperspectief onzeker is. Voetbalvandalisme is bijvoorbeeld een manier om zichzelf via geweld alsnog een identiteit te verschaffen. Dergelijk normoverschrijdend gedrag creëert bij de welvarende burgerij echter een gevoel van onveiligheid en zij reageert daar weer op met uitbarstingen van morele paniek en met een roep om repressie en bescherming. Hoe dunner de relaties worden in een samenleving des te zwakker de aandrang zal zijn tot inclusiviteit.

Maar het verhaal over 'the exclusive society' gaat nog verder. Met een arbeidsmarkt die slechts nog een partieel beroep doet op de beroepsbevolking kan het uitsluitingsmechanisme in principe iedereen treffen. Het hebben van de juiste opleiding, de juiste contacten en de juiste sociale vaardigheden kan beslissend zijn voor de vraag of men al dan niet kan participeren. De vrees gemarginaliseerd en als onbruikbaar beschouwd te worden hangt als een zwaard van Damocles boven ieders hoofd. Die vrees kan bijvoorbeeld gevoeld worden door een jongere met slechte studiestatistieken of een werknemer die de hete adem van de kritiek op zijn werk in de nek voelt. De dreiging van baanverlies in een onzekere arbeidsmarkt c.q. het gevoel eer en status te verliezen kan genoeg zijn om ontregeld te raken. Niet meedoen in een rijke consumentenmaatschappij kan diepe frustratie en teleurstelling oproepen. Agressie en normoverschrijdend gedrag behoren niet per definitie bij bepaalde volkslagen, maar vormen een uitlaatklep voor een met bestaansonzekerheid worstelende samenleving. In de laat-moderne samenleving is de deviantie anderzins eigenlijk overal, zegt Young.¹² Hoe harder de uitsluitingsmechanismen hoe sterker de verspreiding van gevoelens van inferioriteit en hoe groter de kans op reacties in de vorm van deviant gedrag.

In deviant gedrag ontmoet de samenleving haar eigen zelfkant. Het is een zelfkant die de gezeten burgerij het liefst niet wil kennen. Maar daarmee is de onthechting van de samenleving als solidaire gemeenschap al ingetreden. Het spreekt dan ook niet meer vanzelf om elkaars noden te delen. Volgens de neo-liberale logica is de maatschappelijke positie van gemarginaliseerde bevolkingsgroepen consequentie van eigen gedrag en keuze. De tolerantie en waardering voor dergelijke groepen krijgt daarmee een wankelende basis, zoals het

⁸ Roelof Hortulanus, Anja Machielse, Ludwien Meeuwesen, *Sociaal Isolement. Een studie over sociale contacten en sociaal isolement in Nederland* (Elsevier overheid: 's-Gravenhage, 2003). Anja Machielse, *Niets doen, niemand kennen. De leefwereld van sociaal geïsoleerde mensen* (Elsevier overheid: 's-Gravenhage, 2003).

⁹ Jock Young, *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity* (Sage Publications: Londen, 1999), 7.

¹⁰ Ibidem, 15

¹¹ Vgl. Richard Senett, *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid* (Amsterdam, 2003).

¹² Young, *The exclusive society*, 15.

huidige allochtonendebat duidelijk maakt. Ook dat draagt bij aan het verlies van zelfbesef en zelfrespect bij betrokkenen. Tegelijk geldt ook hier weer dat de 'crisis of identity' niet alleen te situeren is bij de kansarme groepen zelf, maar een kenmerk is geworden van de gehele samenleving. Er is geen overkoepelende sociale identiteit voorhanden die al deze uiteenwijkende groepen verbindt en een gezamenlijk perspectief geeft. Dit is inderdaad de situatie in de westerse samenlevingen na de herstructurering van de verzorgingsstaten. Gaf de verzorgingsstaat nog een idee van een gezamenlijke horizon en daarmee een gezamenlijke identiteit, na de herstructurering van de verzorgingsstaat kwam er niet meer iets voor in de plaats. Er is niet langer een idee dat verbindt of een sociale identiteit die verplicht. Het gevolg is een breed gevoelde onthechting met betrekking tot de samenleving als concrete gemeenschap.

De vertrouwde wereld verdwijnt

Het derde kenmerk van onze samenleving heeft te maken met de onthechting die plaatsvindt bij het verlies van een vertrouwde wereld. We kunnen hierbij denken aan de inbreuken die de moderne samenleving maakt op traditionele gemeenschappen, zoals Geert Mak die heeft beschreven in *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Het is ook mogelijk te denken aan wat er in de oude wijken van de grote steden is gebeurd, waar de oorspronkelijke bewoners van hun leefomgeving zagen verkleuren en verloederen door de komst van groepen buitenlanders. 'Niemand vertelde de nieuwkomers hoe zij zich als bewoner dienden te gedragen, wie verantwoordelijk was voor het schoonhouden van welk deel van het trappenhuis, dat het niet de bedoeling was dat daar vuil werd gestort, dat in die oude gehorige woningen de mensen rekening met elkaar dienden te houden door vloerbedekking op de vloer, de tv niet te hard, kinderen niet tot diep in de nacht laten spelen...'¹³ De schrijver van dit proza, Leo Prick, concludeert vervolgens met betrekking tot de oorspronkelijke autochtone bevolking van deze wijken: 'Hen overkwam wellicht het ergste wat we mensen kunnen aandoen, namelijk dat hen hun vertrouwde omgeving, hun buurt, werd afgenomen'.

De teloorgang van een vertrouwde en overzichtelijke wereld, waarin collectieve verwachtingen bestaan omtrent elkaars gedrag, heeft zich in de laatste decennia van de twintigste eeuw in snel tempo voltrokken. Ontkerkelijking en secularisatie spelen daarin een rol, en evenzeer de vestiging van grote groepen allochtonen, die inmiddels bijna 10% procent van onze bevolking uitmaken. Naast deze twee factoren is er ook de opkomst van een belevingscultuur, waardoor scherpe culturele onderscheidingen tussen *generaties* zijn gecreëerd. De wereld van MTV en BNN is een totaal andere dan die van de NCRV of de gereformeerde caravanclub. De achterliggende diversiteit aan sociale gedragingen wordt respectabel gemaakt door ze op de noemer van 'leefstijl' te brengen en leefstijlen maken deel uit van een esthetiserende populaire cultuur die gebaseerd is op autonome zelfbeleving. Daarmee wordt de ervaring van onthechting niet gepeild. De jongerencultuur met name is een spiegel en katalysator van die onthechting, tot in de liedteksten die dagelijks de ether in schallen. Maar hierover wordt zelden serieus gecommuniceerd. Er is keuzevrijheid en wat ons niet bevalt zappen we gewoon weg. Individualisering in de vorm van keuzevrijheid betekent echter de vermindering van mogelijkheden elkaar aan te spreken op morele opvattingen en sociale gedragingen. Zo drijven werelden uit elkaar.

De morele afstand tussen burgers is een probleem geworden voor de samenleving. Burgers zijn 'moral strangers' voor elkaar geworden, zoals wordt onderkend in het opgekomen normen- en waardendebat. De onzekerheid en onwetendheid omtrent 'hoe het hoort' neemt alleen maar toe en vormen van gedrags-, buurt- en opvoedingsondersteuning voorzien in een kennelijke behoefte. De vraag welke normen en waarden in de publieke ruimte gehanteerd dienen te worden, is lastig te beantwoorden als er niet een door iedereen erkende morele instantie is. De overdracht van waarden en normen vindt in de Europese samenlevingen vanouds impliciet en in private verbanden plaats. Het ontbreken van een gemeenschappelijke morele infrastructuur scheidt in de huidige situatie echter onduidelijkheid. De secularisatie heeft de kennis en het gezag van een christelijke moraal daarenboven sterk verzwakt. Het ontbreken van een gemeenschappelijke morele horizon verlamt de normen- en waardenoverdracht in de samenleving. In bepaalde kringen, waar sterke overtuigingen bestaan, wordt deze evenwel nog altijd op de volgende generatie overgedragen, zoals bijvoorbeeld het geval is in gereformeerde kring. Maar juist deze groepen met een sterke morele overtuiging zullen de ervaring van vervreemding en onthechting in de samenleving niet kunnen ontgaan.

De toekomst is onzeker

De laatste vorm van onthechting heeft te maken met toekomstverlies. Ulrich Beck heeft in zijn invloedrijke boek *Risikogesellschaft* laten zien hoezeer de waarborgen en garanties voor bestaanszekerheid in onze samenleving wegvallen. Het leven is risico's dragen. Absolute bescherming voor rampen die om iedere straathoek liggen is er niet. Die risico's hangen samen met de complexiteit van de samenleving en de complexiteit van de technische en fysieke wereld waarin wij leven. Er zijn risico's als gevolg van defecte mechanismen of ontregelde techniek. Er zijn ook risico's die we niet zien, in ons voedsel, de landbouw, de lucht, milieu- en broeikasproblemen. Er zijn ook risico's die te maken hebben met de schaalvergroting van de samenleving en de interdependentie tussen markten en internationale kennis- en kapitaalstromen. Zo kan men vandaag een opleiding volgen en morgen blijkt dat er geen behoefte is aan het betreffende soort

¹³ Leo Prick in *NRC Handelsblad*, 5 oktober 2003, 39.

kennis. Men kan vandaag investeren in een agrarisch bedrijf en morgen te horen krijgen dat het inkomensplaatje veranderd is ten gevolge van internationale politieke besluiten. Politieke processen spelen zich steeds meer af op de korte termijn. Maar de oplossingen van vandaag kunnen de oplossingen van morgen frustreren. Zo wordt het perspectief op de toekomst steeds korter en het besef dat we daarmee risico's niet goed afdekken alleen maar groter.

Dit verlies aan toekomstperspectief maakt mensen onrustig en egoïstisch. Leven in een risicomaatschappij betekent dat er geen continuïteit is in onze verwachtingen. 'The center of risk consciousness lies not in the present, but *in the future*', stelt Beck.¹⁴ De 'projected dangers of the future' vormen een sociale prikkel en sturen maatschappelijk gedrag. Leven met risico's leiden er te dat mensen zich gaan indekken tegen zwaar weer. Via inkomens- en verzekeringsconstructies proberen we ons een zekere toekomst te garanderen. Hieruit spreekt reeds een pessimisme met betrekking tot de duurzaamheid van de eigen welvaart en levensstijl en breder de continuïteit van de politieke en economische orde van de westerse samenlevingen. De onrust daarover wordt afgekocht. Wie het kan betalen trekt een 'cordon sanitaire' op rondom de eigen leefwereld. Deze gerichtheid op eigen inkomen en eigen voorzieningen versterkt echter de uitsluitingsmechanismen in de samenleving. Maar er ligt een gemeenschappelijke onthechting aan ten grondslag. Het vertrouwen dat er nog een instantie is die controle heeft over een duurzame ontwikkeling van onze politieke, economische en sociale orde ontbreekt. Een teken aan de wand is dat de maakbaarheidsdenkers hun lier aan de wilgen hebben gehangen. Weliswaar zijn er kleine maakbaarheidsverhalen en zijn er op de korte termijn succesjes te boeken, maar de utopieën zijn verdwenen, er is volstrekt geen zekerheid dat we greep hebben op het historisch proces. Het verlies aan een gemeenschappelijk toekomstperspectief is een bestaanskenmerk geworden van de laat-moderne samenleving.

Kansen op samenlevingsherstel

Relatielijnen worden dunner, sociale en morele afstanden groter, het toekomstperspectief korter. Deze kenmerken van de westerse welvaartssamenleving vormen de achtergrond van algemeen ervaren gevoelens van onwelzijn en onbehagen. Uiteraard moeten we ons er voor hoeden in deze beschrijving van samenlevingskenmerken de samenleving als zodanig af te schrijven. Er zijn nog altijd *Petteflets* waar dingen zich vanzelf oplossen. Het gaat hier om tendensen die zich voordoen, dominante trekken die te herkennen zijn, die vervolgens ook allemaal hun eigen reactie oproepen en hun discussie krijgen. Negatieve individualisering wordt beantwoord met een roep om gemeenschappelijkheid en maatschappelijke deugden als trouw, barmhartigheid en solidariteit. Tegenover uitsluitingsmechanismen staan participatie- en reïntegratie-initiatieven. Het verlies aan een moreel begrijpelijke wereld heeft inmiddels een normen- en waardendiscussie wakker gemaakt, waarin ook de kerken participeren. Het verlies aan toekomstperspectief wordt beantwoord met duurzaamheidsdenken. Maar maken deze reacties werkelijk een kans? Zijn de krachten van individualisering, economisering en uitsluiting niet te sterk voor de tegenbeweging? Blijven de inspanningen van hulpverleners en sociaal werkers niet dwelen met de kraan open? Welke interventies zouden nodig zijn? Wat zijn eigenlijk de kansen op samenlevingsherstel?

Interventies in de samenleving moeten geleid worden door een visie op de gewenste ontwikkeling van de samenleving. Dat betekent dat sociaal werkers een beeld moeten hebben van voorwaarden voor samenlevingsherstel. Hoe zouden we die voorwaarden kunnen benoemen? Op basis van de analyse van de onthechtingsamenleving formuleer ik er drie. In de eerste plaats is het nodig autonomie-idealen, waarin mensen zich voor anderen afsluiten, te weerspreken en moet het besef worden aangewakkerd dat de mens een sociaal wezen is met een intrinsieke verantwoordelijkheid voor anderen. In de tweede plaats zal het besef moeten terugkeren dat dikkere relatienetwerken de dunnere dragen en niet andersom. Primaire leefomgevingen, zoals gezin, kerk en buurt, waar mensen leren in verbondenheid, trouw en verantwoordelijkheid met elkaar te leven zijn van cruciaal belang voor de vorming van individuen en voor de samenleving als geheel. In de derde plaats zal er iets van een gemeenschappelijk zin-perspectief dienen te zijn in de samenleving. Laten we de lat niet te hoog leggen en geen overeenstemming eisen die onhaalbaar is. Maar laten we ook erkennen dat een samenleving niet kan zonder een gemeenschappelijk samenlevingsideaal dat mechanismen van segregatie, uitsluiting en criminalisering kan overstijgen.

Werken aan deze voorwaarden betekent vergroting van kansen op samenlevingsherstel. Wat dat werken aan deze voorwaarden inhoudt, zet ik in het vervolg van dit betoog uiteen. Ik kom dan te spreken over het karakter van interventies die nodig zijn om deze ontwikkeling in gang te zetten. Sociaal werkers die in de samenleving bezig zijn moeten de samenhang tussen interventies en kansen op samenlevingsherstel welbewust overdenken. Zij moeten een visie op de samenleving met zich meedragen en kunnen verantwoordelijk daarvoor ook op gericht zijn. Ik zal mij richten op de interventies van een bepaald type: hervormen en ingrijpen. Beide zijn gericht op het veranderen van de leefomgeving van mensen. In het ene geval is participatie de uitkomst, in het andere geval preventie. Hier hebben we de drie begrippen die de thematiek van het lectoraat vormen bijeen: samenlevingsinrichting, participatie en preventie. Hervormen en ingrijpen behoren tot het repertoire van veranderingsgericht handelen. De een wil veranderen in aansluiting bij iets wat er al is, de ander wil veranderen door in te gaan tegen wat er is. Gezien

¹⁴ Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity* (Sage Publications: London, 1992), 34.

de fundamentele betekenis van deze twee benaderingen kunnen we zeggen dat we te maken hebben met twee cultuurparadigma's. Over die cultuurparadigma's en hun onderlinge samenhang kom ik nu te spreken.

II Hervormen

Aansluiten bij een norm

Hervormen betekent veranderingsgericht handelen op basis van iets wat er al is. Een ontspoorde situatie moet weer op orde worden gebracht; terugkeer is mogelijk op basis van een model, waarvoor aanknopingspunten zijn in de praktijk. De gedachte is dat gezonde verhoudingen weer kunnen worden hersteld, als eerst maar eens wordt ingezien wat de ziekte is en wat het medicijn. Het is niet moeilijk deze visie op handelen te verbinden met een gebeurtenis die wij vandaag herdenken. Toen Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen over bedenkelijke kerkelijke praktijken naar buiten bracht deed hij dat als een therapeut die in herstel geloofde en niet als 'Trunkenbolde', zoals paus Clemens VII beweerde.¹⁵ Luther wilde ook helemaal niet breken met de kerk, maar het gesprek aangaan over de vraag hoe de kerk eigenlijk zou moeten zijn. Daarom bekritiseerde hij de aflaatgenade, het exploiteren van volksgeloof, de weeldezucht van de kerkelijke leiding en daarbij het 'zwijgen van het Evangelie'.¹⁶ Hij zocht het gesprek, bleef bij de patient staan en wees op een norm die als regel voor gezondmaking gehanteerd moest worden. Hieruit ontstond een conflict met de kerkleiding die hem in de ban deed, maar niet met de kerk. Luther bleef over de kerk in enkelvoud spreken: de kerk van Christus, geregeerd door het Woord. Hij vond tegelijkertijd dat mensen niet 'met de haren' uit de mis geslept moesten worden: 'prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven wil ik het, maar met geweld dwingen en dringen wil ik niemand'.¹⁷ Dat zonder dwang maar met overtuiging toewerken naar een norm in het leven van alledag, dat is wat de hervorming wilde zijn.

Het is niet overdreven te stellen dat de Reformatie niet alleen een kerkelijk keerpunt in het westen is geweest, maar inderdaad een nieuw cultuurparadigma inluidde dat blijvend ingang heeft gevonden in de moderne wereld. De Reformatie is een breuk geweest met het statische en onveranderlijke wereldbeeld van de middeleeuwen. Cultuur, kerk, maatschappij kunnen object worden van veranderingsgericht denken en handelen. De Reformatie neemt geen afstand van de wereld, maar vindt dat het leven in die wereld, het leven van alledag, her-vormd moet worden op basis van het Evangelie. Dat wat er is wordt niet onbruikbaar verklaard, maar wordt opnieuw gemodelleerd en voorzien van nieuwe betekenissen. Zo wordt het beroep, het gezin, het onderwijs geheiligd en gezond gemaakt. Veranderingen van deze aard gaan echter niet zomaar, ze moeten voortkomen uit een innerlijke overtuiging. De eigenlijke ommekeer ligt in het innerlijk van de mens en zal niet door dwang bewerkt kunnen worden. Mensen moeten zelf tot het inzicht komen dat veranderingsgericht handelen van hen gevraagd wordt. Voorlichting, dialoog en activering zijn de instrumenten die hierbij worden ingezet.

Welnu, precies ditzelfde cultuurparadigma is als vooronderstelling werkzaam in de praktijk van de hulpverlening. Hulpverleners proberen zoveel als mogelijk is naast mensen te gaan staan en datgene wat zij nog kunnen of datgene wat er in hun omgeving aan draagvlak voor verandering is methodisch te benutten. Een hervormingsgerichte aanpak richt zich op de activering en stimulering van individuen en groepen, op accommodatie om individuen en groepen tot wederzijdse aanpassing te bewegen of op cohesie, om de samenhang en binding tussen mensen te versterken. Maar ook het normatieve element van hervormingsgericht handelen is zichtbaar in de hulpverlening. Al deze activeringsactiviteiten die proberen uit te gaan van wat er al is blijven blinde interventies als de hulpverlener zelf niet toewerkt naar een norm. Nieuwe betekenissen moeten worden gegeven aan situaties en relaties, verbanden en structuren. Welzijnswerkers maken voortdurend normatief geladen afwegingen en nemen op grond daarvan inhoudelijke beslissingen.¹⁸ Veranderingsgericht handelen is dus niet neutraal en zal zich dus altijd rekenschap moeten geven van eigen uitgangspunten met betrekking tot de sociale werkelijkheid. Wat te denken van de sociale aard en het sociaal welzijn van de mens? Welke betekenis hebben sociale verbanden en structuren precies? Op welke manier geven wij ons binnen onze instellingen hiervan rekenschap?

Normatieve uitgangspunten

Bij het rekenschap geven van deze vragen komen fundamentele waarden ter sprake. In ons geval zijn dat fundamentele bijbelse waarden. Het Woord van God is niet zomaar een 'vrijzwevend' woord, maar dient verstaan te worden als de dragende grond van alle dingen. Het is de Reformatie geweest die daarvoor

¹⁵ H. van der Linde, *Rome en de Una Sancta. Het oecumenisch vraagstuk en de arbeid van Roem voor de hereniging der kerken* (Callenbach: Nijkerk, 1947), 223.

¹⁶ Op 31 oktober 1517 schreef Luther een brief aan zijn bisschop, de aartsbisschop van Magedburg. 'Nergens gebiedt Christus de prediking van de aflaten, maar hij gebiedt met alle kracht de prediking van het Evangelie. Wat een verschrikkelijk gevaar, wanneer een bisschop zulk aflaatruoer voor zijn volk toelooft, terwijl het Evangelie zwijgt...', in: J.P. Boendermaker, *Luther. Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven* (Ten Have: baarn, 1982), 66.

¹⁷ Boendermaker, *Luther*, 188.

¹⁸ H. Kunneman, 'Normatieve professionaliteit: een appel', in: *Sociale interventie*, jaargang V (1996/3), 110.

opnieuw aandacht heeft gevraagd en op dat standpunt staan onze instellingen vandaag nog steeds. In samenhang met heel de geschapen en in zonde gevallen wereld openbaart de Schrift wie wij zijn en waartoe wij er zijn. Er is sprake van een 'onderliggende vertrouwdheid' tussen mens en werkelijkheid waardoor we, om de sociale aard van de mens te begrijpen, op de Bijbel kunnen teruggrijpen.¹⁹ Die sociale aard is al aan de orde als de mens wordt geïntroduceerd. Het scheppingsbericht vermeldt dat de mens 'naar het beeld' van God geschapen is. Die uitdrukking wijst op een innige relatie tussen God en mens. De mens is niet alleen of autonoom, maar leeft uit de relatie met God. De mens is een relatiewezen.

Maar beeld-van-God-zijn gaat nog verder. Het wijst er op dat de mens in zekere zin lijkt op God. In de mens toont God Zichzelf. Twee dimensies vallen hier te onderscheiden.²⁰ In de eerste plaats leeft de mens als relatiewezen in de 'polarity of male and female' en deze 'relatedness- in-otherness' weerspiegelt de 'relatedness-in-otherness van of Father, Son and Spirit'.²¹ In de tweede plaats krijgt het beeld-van-God-zijn gestalte in alle aardse verhoudingen: 'to represent God to the creation and the creation to God'. Hoe krijgt dat representant-van-God-zijn gestalte? Welnu, zoals God liefdevol betrokken is op de mens en Zijn schepping, zo is de mens een relatiewezen dat bestemd is om liefdevol betrokken te zijn op anderen. Daarom was het niet goed dat de mens alleen was en werden man en vrouw geschapen om samen in liefde te groeien. In het liefhebben van elkaar en van God beantwoordt de mens aan zijn levensbestemming. De mens groeit en komt tot zijn recht in de relatie met de ander. Sociale verbanden als het huwelijk of het gezin horen wezenlijk bij zijn bestaan. Ze zijn gegeven om die ontplooiing door liefdevolle betrokkenheid op elkaar mogelijk te maken. Staat en maatschappij, economisch verkeer, al die wijdere vormen van menselijk samenleven, beschermen en faciliteren deze ontplooiing en geven haar een rijkere inhoud. Deze fundamentele bijbelse benadering houdt in dat de mens niet primair als autonoom individu, maar als gemeenschapswezen dient te worden gezien en behandeld. Hier valt een beslissende keuze, ook ten aanzien van de praktijk van sociaal werk. Het welzijn en welbevinden van mensen, de kwaliteit van het bestaan, hangen samen met het ingebed zijn in goed functionerende gemeenschappen. Dit is een alledaagse waarheid, die zich uit onderzoek telkens weer laat aflezen. Daaruit blijkt dat persoonlijk welzijn niet primair afhangt van het volgen van een goede opleiding of het hebben van een baan, maar van factoren als het ondervinden van liefde in de primaire leef sfeer, het hebben van goede sociale relaties en daarmee verbonden gevoelens van zelfrespect en verantwoordelijkheid.²² De mens is een wezen dat tot zijn recht komt in gemeenschappen. Gemeenschappen zijn er in soorten. In sommige gemeenschappen worden we ontvangen en geboren (zoals het gezin), andere construeren we zelf (vereniging, partij). Het meest basale onderscheid is die tussen gemeenschappen die er onafhankelijk van onze keuze zijn ('ascribed positions') en gemeenschappen die juist afhangen van onze keuze ('acquired positions').²³ De eerste soort is dik, de tweede soort dun. Beide vragen in onze tijd groot onderhoud.

Er is een kwalitatief verschil in aard en functie van gemeenschappen.²⁴ Een bijzondere plaats nemen de leefverbanden in zoals gezin en familie, waar iemands sociale identiteit voor een belangrijk deel wordt gevormd. Ik beschouw gezin en familie niet als conceptuele modellen, maar als concrete entiteiten, die zich in wisselende omstandigheden doen gelden en gebaseerd zijn op een man-vrouw-relatie, natuurlijke afstemming en daarop gebaseerde wederzijdse verantwoordelijkheden. Gezin en familie vormen de sterkste intermenselijke relaties. Vervolgens is er de nabije omgeving, de buurt of de wijk en eventueel de geestelijke gemeenschap van de kerk. Dit zijn omgevingen waarin mensen eveneens hun identiteit beleven en meer structurele relaties kunnen hebben met anderen. Het opgroeien en opgenomen zijn in dergelijke gemeenschappen is levensvoorwaarde voor deelname aan de samenleving, die veel meer gekenmerkt wordt door voluntaristische relaties. Er moeten echter omgevingen zijn waar mensen sociale veiligheid, stabiliteit en continuïteit ervaren. Primaire leefverbanden functioneren als de sociale dragers van de samenleving. Ze kunnen ook een buffer vormen tegen het gebrek aan sociale veiligheid, de individualisering en instabiliteit van de maatschappij. Ze vormen de *Gemeinschaft* in een *Gesellschaft*. Functioneren dergelijke primaire gemeenschapsverbanden niet goed, dan gaat het een samenleving aan cohesie en binding ontbreken en ontstaan diepe gevoelens van onwelzijn. In die situatie bevindt zich de laat-moderne samenleving. Gemeenschapsherstel dient dan te beginnen bij herstel van primaire leefverbanden. Hervormingsgericht handelen betekent aansluiten bij wat er nog is aan individuele sociale kwaliteiten, aan familie-, gezins- en buurtverbanden en deze versterken en benutten.

¹⁹ Ik ontleen deze mooie term aan A.L.Th. de Bruijne, 'Hermeneutiek en Metaforie', in: C. Trimp (redactie), *Woord op Schrift. Theologische reflecties over het gezag van de Bijbel* (Kampen, 2002), 145.

²⁰ Ik sluit mij aan bij de interpretaties van W.H. van Gispem, *Schepping en Paradijs. Verklaring van Genesis 1-3* (Kok: Kampen, 1966), 69-82 en Colin E. Gunton, *Christ and Creation* (Didsbury Lectures, 1990), 99-127.

²¹ Gunton, *Christ and Creation*, 101.

²² R.P. Hortulanus, P.P.N. Liem, A.M.M. Sprinkhuizen, *Domeinen van welzijn. Welzijnsbeleving en welzijnsbeleid in de jaren '90* ('s-Gravenhage, 1997), 263.

²³ Vgl. voor dit veelgemaakte onderscheid: Elisabeth Beck-Gernsheim, *Reinventing the Family. In Search of New Lifestyles* (Polity: London, 2002), 44.

²⁴ Vgl. hiervoor R. Kuiper, *Dienstbare Samenleving* (Groen van Prinsterer Stichting: Amersfoort, 2001), 60-66.

Hervormingsgerichte interventies

In een complexe samenleving met complexe problemen is het nadenken over en uitvoeren van interventies evenzeer complex. Ik zal me dan ook niet richten op alle mogelijke interventies, maar op interventies die de hervorming van gegeven structuren op het oog hebben. Midgley noemt dit 'systemic intervention'.²⁵ Hij definieert dit als 'purposeful action by a human agent to create change'. Bij 'systemic intervention' gaat het om reflectie op de begrenzingen en waarden van sociale systemen. Deze benadering past goed bij onze belangstelling voor primaire leefverbanden. De interventie zelf 'embodies pursuit of the ideal of comprehensiveness'.²⁶ Met andere woorden: in de interventie zelf blijft het oog gericht op de samenhang in verbanden en tussen verbanden. Midgley voegt daar aan toe dat 'issues of inclusion, exclusion and marginalisation' aan de orde zijn bij het overwegen van interventies. Dit past vervolgens bij wat we voor ogen hebben in een hervormingsgerichte benadering: interventies dienen een groter doel, namelijk het verminderen van ervaringen van onthechting. Dat gebeurt door te werken aan scheefgegroeide of ontspoorde leefverbanden en relatienetwerken. Hebben dergelijke interventies kans van slagen? Laten we dat bezien door de vier momenten van onthechting – de door mij geanalyseerde 'issues of inclusion, exclusion and marginalisation' – te verbinden met interventiestrategieën.

Ten eerste: met betrekking tot de onthechting in de sociale relatiesfeer is 'systemic intervention' nodig die bestaat uit *rehabilitatie* van het gezin. Daarmee bedoel ik de erkenning van de fundamentele sociale betekenis van het gezin als primaire leefverband en de pogingen dat leefverband weer te laten functioneren. Enerzijds kan dat betekenen dat een gezin uit haar isolement wordt verlost en moet leren relaties naar buiten aan te gaan, anderzijds dat het gezin uit de verstrooiing van de individualisering weer bij elkaar moet worden gebracht en op elkaar moet worden betrokken. Altijd is hierbij een dimensie van verantwoordelijkheidstoedeling aan de orde. De verantwoordelijkheid voor elkaar en ook voor de samenleving als geheel is al gegeven met de structuur van een gezin, dat als een open zelf-organiserend systeem kan worden gezien. *Capacity building* speelt een grote rol bij het versterken van die structuur. In deze benadering wordt de eigen verantwoordelijkheid van primaire leefverbanden gehonoreerd. Het doel is dat primaire sociale relaties weer aan diepgang en dikte winnen. Er worden thans methodieken ontwikkeld met het oog op reconstructie van de primaire leefomgeving. In de succesvolle *Family Conference*-benadering leidt het terugleggen van behandelingsverantwoordelijk bij het gezin tot versterking van de onderlinge relaties. *Rehabilitatie* is een strategie die kan werken als er sprake is van min of meer functionerende basisstructuren.

Onthechting in de primaire levenssfeer hebben ook een oorzaak in maatschappelijke ontwikkelingen: de wijze waarop de arbeidsmarkt een beroep doet op mensen, de institutionele individualisering, de anonimisering in de maatschappelijke verhoudingen. Deze maatschappelijke ontwikkelingen liggen buiten het directe bereik van de sociaal werker. Er zijn geen interventies die hij vanuit zijn beroepscompetentie kan doen. Een benadering die samenlevingsgericht is, voldoet aan de eis van 'comprehensiveness', houdt evenwel in dat de sociaal werker signaleert en een adviesrol vervult voor beleidsmakers en bestuurders. De realiteit gebiedt echter te zeggen dat beleidsmakers en bestuurders geneigd zijn maatschappelijke ontwikkelingen te volgen in plaats van ze te sturen. Niettemin dient de sociaal werker te proberen deze signalerende rol te spelen.

Ten tweede: met betrekking tot de onthechting in de sfeer van arbeid en maatschappelijke verhoudingen zijn er interventies die geplaatst worden op de noemer van (*re*)*integratie*. Daarmee bedoelen we herstel van wederzijdse betrokkenheid van individuen en groepen waartussen de sociale afstand heel erg groot is geworden. Dit speelt zich niet af op het niveau van de primaire leefverbanden, maar op het niveau van de samenleving als zodanig. Dit is niet zozeer een sociaal-pedagogische taak, maar een taak voor het (maatschappelijk) opbouwwerk. Het gaat om de integratie van werklozen, allochtonen, gehandicapten, uiteenlopende groepen van mensen die ook om uiteenlopende benaderingen vragen. Soms lijkt de aanpak hier vruchteloos, zoals wel wordt beweerd met betrekking tot de integratie van allochtonen of de reïntegratie van arbeidsongeschikten. Voor een deel ligt dat bij de mensen zelf die kiezen voor een bestaan in de marge van de samenleving, maar voor een ander deel ook bij de dubbele boodschap die de samenleving uitzendt. Enerzijds horen alle kwetsbare en kansarme mensen erbij en wordt er hoog opgegeven van hun politieke en sociale rechten. Anderzijds worden ze uitgesloten op basis van hun economische (on)bruikbaarheid. Het is zorgwekkend dat deze laatste boodschap in de huidige maatschappelijke context en onder een slechte economische conjunctuur feitelijk bijval krijgt. Onder deze conditie zal de ervaring van onthechting en vervreemding zich blijvend manifesteren.

Op dit terrein doet zich een groot hulpverleningstekort gevoelen. Integratiestrategieën blijven zich doorgaans richten op het individu, waarbij participatie in onderwijs en arbeidsmarkt het belangrijkste doel lijkt te zijn. De boodschap is dat laaggeschoolden of allochtonen moeten slagen op de arbeidsmarkt. Maar wat nu als dit voor groepen geen haalbaar doel blijkt te zijn? Wat nu als zij hulpvragen formuleren, waarvoor geen hulpverleningssoort voorhanden is? Ik bedoel hulpvragen die te maken hebben met gevoelens van maatschappelijke onbruikbaarheid, inferioriteit en sociaal isolement? Er is behoefte aan nieuwe methodieken

²⁵ Vgl. Gerald Midgley, *Systemic Intervention: Philosophy, Methodology, and Practice* (Kluwer: New York, 2000), 113.

²⁶ *Ibidem*, 103.

op het gebied van opbouwwerk die zich richten op hervorming van samenlevingsverhoudingen. Interessant zijn in dit verband de *community-development*-initiatieven, die, opnieuw, de buurt als aangrijpingspunt hebben. Deze zijn werkelijk hervormingsgericht doordat ze 'asset-based' zijn, dat wil zeggen: starten met wat er is, niet met wat er ontbreekt. Het versterken van persoonlijke kwaliteiten en het permanent bouwen aan relaties tussen mensen en groepen vormt de kern van deze benadering.²⁷ Het is te hopen dat de nieuwe opleidingen voor Social Work kunnen voorzien in dergelijke methodieken, die overigens ook het verzwakte opbouwwerk weer een duidelijker profiel geven.

Maar ook hier is er een gebied dat niet bestreken wordt door de sociaal werker. Groeiende segregatie heeft politieke, economische en sociale achtergronden. De vraag op welke wijze solidariteit praktisch vorm krijgt in een samenleving is uitgegroeid tot een vraag van staatkundig belang. De vraag naar samenlevingsherstel raakt hier aan fundamentele noties omtrent sociale ethiek. Hoe zien we de rijke en de arme in relatie tot elkaar. Hoe gaat eens samenleving om met de distributie van waardering, eer en oneer? In dat verband is het van betekenis te herinneren aan de sociale ethiek van het Oude Testament, waarin duidelijk werd gemaakt dat geen Israëliet mocht vernederd worden tot slavenarbeid bij de ander.²⁸ Er werd na de bevrijding uit Egypte definitief een streep gezet onder de slavernij. De instelling van sabbats- en jubeljaren maakte vervolgens duidelijk dat mensen niet blijvend in een neerwaartse spiraal van de armoede mogen zijn opgenomen. Solidariteit en bevrijding worden hier in een en hetzelfde perspectief geplaatst en verbonden met het dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Samenlevingsherstel is gebaat bij het ter sprake brengen van zo'n perspectief.

Ten derde: met betrekking tot onthechting van een wereld die moreel begrijpelijk en overzichtelijk is, hebben we te maken met een situatie die we kunnen typeren als jarenlange *non-interventie*. De Europese overheden en ook de Nederlandse hebben geen orientatie geboden in de fase waarin vertrouwde morele kaders bezig waren te verdwijnen. Pas toen het onbehagen hierover omsloeg in morele paniek werd een publieke discussie gestart, zonder dat duidelijk is waartoe dit gaat leiden. Het huidige normen- en waardendebat is nog maar net in het stadium gekomen dat er enige tekening begint te ontstaan in de probleemstelling. Deze luidt nu dat er niet zozeer sprake is van een absoluut gebrek aan normen en waarden in de samenleving, maar dat moeilijk beslist kan worden welke normen en waarden een doorslaggevende rol moeten spelen in het publieke verkeer en welke ingrepen zouden moeten volgen op een morele consensus. Bepaalde grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, blijken een bastion waarop de pijlen van morele kritiek, bijvoorbeeld over onwettelijke uitspraken en vertoningen in de media, telkens afstuiten. In dit geval zijn er wel morele overtuigingen, maar kunnen ze niet geëffectueerd worden. Ook de rol van de kerk wordt voortdurend geneutraliseerd met een beroep op de scheiding van kerk en staat. Interventiestrategieën die aansluiten bij iets wat er al is kunnen betekenen: het bij elkaar brengen van verschillende bevolkingsgroepen en hen laten spreken over hun morele visies. Dergelijke gesprekken leiden wel tot wederzijds begrip, maar een gemeenschappelijke morele wereld is daarmee nog niet dichterbij gekomen. De reconstructie van een gedeelde morele wereld doet zich gevoelen in het groeps- en instellingswerk. Pas na totale ontsporing kan er dan weer gewerkt worden aan herstel van moreel gedrag. Dan komt ook het innerlijk van mensen aan de orde. Wanneer we echter in de samenleving willen werken aan herstel van morele duidelijkheid zijn er maar weinig structuren om bij aan te sluiten. We zijn aangewezen op het voorbeeld van mensen, op goed burgerschap en de wijze waarop dit ondersteund wordt in primaire leefverbanden en in het onderwijs. Ervaringen van innerlijke onthechting zijn niet vanuit een interventiestrategie te benaderen, hoezeer deze ervaringen ook blijken samen te hangen met de inrichting van de samenleving.

Ten vierde: ook het vierde moment van onthechting, de onrust over een ongewisse toekomst, is moeilijk vanuit een interventiestrategie te benaderen. Dergelijke ervaringen van innerlijke onthechting laten zich niet zomaar verhelpen vanuit de situatie zelf. Hier bereiken we de grens van wat een op hervorming gerichte strategie vermag. Maar het zijn juist de gevoelens van onrust en onmacht die een roep doen klinken om steviger maatregelen.

III Ingrijpen

Geen woorden maar daden

Daar waar geen hulp meer lijkt te baten, waar geen aanknopingspunt meer is voor herstel en de ziekte spot met het medicijn, daar is drastisch ingrijpen noodzakelijk. Onthechting en vervreemding krijgen dan uiterste consequenties in onleefbare gezinssituaties en onleefbare wijken. Mishandeling en misbruik van huisgenoten, excessief geweld in de naaste omgeving of tegenover willekeurige anderen, niet te bedwingen overlast op straat, intimidatie van medemensen en een voortwoekerende cultuur van criminaliteit behoren bij de deviant gedragpatronen die om ingrijpen vragen. Er zijn dan directe interventies nodig die niet respectvol voor de situatie gaan staan, niet in dialoog gaan, maar als het ware inbreken om aan een

²⁷ Vgl. Ad Raspe, Johnny Verschoren, Gui van Hooijdonk, *De kracht van de lokale samenleving. Sociale kwaliteit en capaciteit: het perspectief van bewoners en de opgave voor professionals en instituties* (Verwey-Jonker Instituut, februari 2002).

²⁸ Leviticus 25: 39. Onderlinge gelijkheid en gezamenlijke dienst aan God zijn hier de achterliggende motieven: 'Want de Israëlieten zijn Mij tot knechten'.

onwenselijke situatie hardhandig een eind te maken. Er is gedurende de laatste jaren een nieuwe cultuur van ingrijpen gegroeid in reactie op de roep van burgers die willen dat er eindelijk iets gebeurt. Het verwijt richt zich tegen een afwezige overheid, die verloedering, criminaliteit en overlast heeft laten voortbestaan. In de huidige cultuur van ingrijpen reageert de overheid op haar eigen controle- en handhavingstekort. Illegale praktijken worden niet langer oogluikend toegestaan. Tegenover het tekortschietend beleid wordt nu een nieuwe flinkheid afgeroepen.

Deze nieuwe cultuur van ingrijpen reageert dus sterk op gevoelens van onveiligheid, maar heeft ook een sociaal-economische dimensie. Mensen moeten aan het werk, luidt de boodschap van dit kabinet. Dit betekent minder geduld met werklozen, arbeidsongeschikten en mensen met een bijstandsuitkering. Er is sprake van een zeker wantrouwen jegens de inactieve burger, die volgens de neo-liberale theorie een grote verantwoordelijkheid draagt voor zijn of haar inactiviteit. Als het die burger dan zelf aan kracht ontbreekt zijn eigen positie te verbeteren dan zal de overheid een prikkel geven. Naast de veiligheidsdimensie en sociaal-economische dimensie is er tenslotte ook een welzijnsdimensie, al sneeuwt deze bijna onder bij de andere twee. Welzijnswerk lijkt niet erg effectief als er niet minder maar meer problemen ontstaan in de bekende risicogroepen. Dit kan leiden tot ongeduld over uitblijvende resultaten en een roep om andere maatregelen. Niet langer pappen en nathouden, maar ingrijpen. Die roep heeft het welzijnswerk zelf overigens herhaaldelijk laten klinken als situaties volledig uit de hand liepen. Lange tijd reageerden autoriteiten passief op noodsignalen uit het veld. Er moesten enkele rampen plaatsvinden om deze signalen het beoogde effect te laten sorteren. Vooral met betrekking tot de bestrijding van huiselijk geweld wordt over nieuwe methoden van ingrijpen intensief nagedacht.

Ingrijpen inbedden

Krachtige ingrepen in de buurt of het leefmilieu van mensen lijken dus nodig te zijn geworden in onze samenleving. Bijna altijd ligt de oorzaak in diepgaande en onherstelbare onthechting of vervreemding. Binnen het welzijnswerk is er in het laatste decennium een nieuwe wind gaan waaien en is dwingender optreden naar de onderkant van de samenleving niet meer controversieel.²⁹ Vooral ten aanzien van risicjongeren, inactieven en buurten met woonproblematiek is aanspreken op verantwoordelijkheden en waarschuwen voor sancties gaan behoren bij het handelingsrepertoire. Het succes van deze straffere opstelling blijkt dikwijls samen te hangen met een nabije professional, die aanspreekbaar en herkenbaar is en zo gezag weet te verwerven. Het eisen van verandering door de sociaal werker is echter nog steeds een poging om in contact te blijven en een verandering ten goede te bewerken. De dwingende hand van de sociaal werker blijft preventief gericht. Maar er zijn situaties waarin overlast en onveiligheid een oncontroleerbaar karakter krijgen en er voor de samenleving nog een laatste remedie rest: het ingrijpen door de overheid.

Ingrijpen is per definitie tweeslachtig. Aan de ene kant wordt de situatie met dwang en macht gepacificeerd en althans tijdelijk onder controle gebracht. Anderzijds betekent deze interventie een inbreuk op een leefomgeving en staan alle relaties, ook met de hulpverlening, onder grote spanning. Er kleven aan dit ingrijpen grote sociale risico's. Niet alle ingrepen gebeuren vanuit een sterke visie op het vervolg. Soms wordt het handelen gevoed vanuit een 'sense of urgency' en gaat het vooral om het boeken van veiligheidsresultaten. Dergelijke interventies hebben geen blijvend preventief effect en maken evenmin deel uit van een visie op samenlevingsherstel. Repressieve ingrepen kunnen zeer stigmatiserend werken wanneer ze dezelfde bevolkingsgroepen treffen. Repressief optreden in volkswijken bevestigt het beeld dat de mensen die er wonen niet deugen. Mensen in de marge kunnen zich gewantrouwd voelen en versterkt worden in hun gevoelens van inferioriteit. Verdere onthechting is dan het resultaat en voor sociaal werkers is het dan dweilen met de kraan open.

Sociaal werkers – ik typeerde hen reeds als 'hervormers bij uitstek' – zullen zich ongemakkelijk voelen bij generiek ingrijpen door autoriteiten. Het soort ingrijpen waar zij voor opteren is veeleer specifiek: de uit huis plaatsing van een kind, de verplichte afkick van een drugsverslaafde. Dat gaat telkens om individuele gevallen, waarbij er sprake is van professionele begeleiding en een programma. Bij specifiek ingrijpen kan de situatie door hulpverleners beheerst worden. Bij generiek ingrijpen is er het kabaal van verstoorde verhoudingen, de onrust bij de betrokkenen en de publieke aandacht. In dit gepolariseerde veld raakt hulpverlener gemakkelijk tussen de frontlines en komt van twee kanten onder vijandelijk vuur te liggen. De toepassing van macht behoort niet tot zijn eigenlijke interventierepertoire, maar hij dient zich wel professioneel bezig te houden met de gevolgen ervan. Tegelijkertijd wijst de hulpverlener ingrijpen niet per definitie af, maar wil dit type interventie deel laten zijn van een perspectief op samenlevingsherstel en een perspectief op de toekomst. Ingrijpen dient altijd preventief te zijn en uitzicht te bieden op gezonde maatschappelijke verhoudingen.

Daarom is het voor de sociaal werker meer dan ooit nodig zich te bezinnen op de eigen rol in relatie tot een overheid die zich voor de noodzaak gesteld ziet met eigen middelen te interveniëren. Niet alleen formeel, door het zoeken van samenwerking, maar ook materieel, door het communiceren van een visie op de

²⁹ Vgl. Lex Veldboer en Ronald Goewie, 'Welzijn in Rotterdam: sociale investeringen geanalyseerd en gewogen', in: R.P. Hortulanus, J.E.M. Machielse, *Ontmoeting, Ontspanning en Ontplooiing* (Het Sociaal Debat, deel 8), (Elsevier Overheid: 's-Gravenhage, 2002), 113.

gewenste inrichting van de samenleving. De sociaal werker kan een breder perspectief schetsen, daar waar de overheid wellicht alleen een veiligheidsprobleem ziet. Het gaat om de stabiliteit en continuïteit van sociale verhoudingen. De sociaal werker moet zich op het lokale vlak weer toegang verschaffen tot de beraadslagingen over zaken als integraal veiligheidsbeleid, woningbouwvoorzieningen, welzijnsnota's, buurtbeheer. Geen beleidsvolger, maar een mede-beleidsmaker. De rol van de sociaal werker is een consistent beeld te schetsen van de gewenste inrichting van de samenleving. Mocht het zover komen dat er in probleemsituaties moet worden ingegrepen, dan is het van belang dat dat ingrijpen kan worden ingebed in een breder perspectief van samenlevingsherstel. Ingrijpen wordt zo weer intensief verbonden met hervormen. Er moet niet alleen iets weg, er moet vooral iets terugkomen. Sociaal werkers zouden de ambitie moeten hebben de praktische experts te worden van samenlevingsopbouw.

Hervormen of ingrijpen?

In de inleiding schetsen we het dilemma van de sociaal werker: *hervormen of ingrijpen?* We hebben toen gesteld dat het de ontwikkeling van de samenleving zelf is die bepaalde interventies nodig maakt. Onze samenleving vandaag vraagt om daadkrachtig optreden van openbare diensten, de overheid en hulpverleners. Ze vraagt niet minder om visie op de samenleving. Politiek en samenleving worstelen met gevoelens van onbehagen en onwelzijn, die niet in de laatste plaats te maken hebben met onvrede over de sociale ordening van de samenleving. De sociaal werker kan het dilemma *hervormen of ingrijpen* overstijgen door beide type interventies nauw op elkaar te betrekken. Het zal zijn streven zijn de 'direct practice' van overheidsinterventies in te bedden in de 'indirect practice' van het sociaal werk. Hierin kan de sociaal werker een rol spelen. Zijn rol is die van advocaat en makelaar tussen overheid en zwakke groepen in de samenleving. Dat betekent echter wel dat hij of zij op een bredere manier naar het beroep moet gaan kijken. Er is m.i. inderdaad een nieuwe rol voor de sociaal werker in de samenleving weggelegd.

IV De rol van sociaal werk

Het beroep sociaal werker

In de afgelopen decennia is het welzijnsberoep in Nederland enerzijds versnipperd geraakt over verschillende werksoorten (sociaal-cultureel werk, sociaal-pedagogisch werk, maatschappelijk werk) en anderzijds versmald tot de hulpvragende client. Aan deze individualiserende en therapeutiserende benadering lagen politieke en professionele ontwikkelingen ten grondslag. De politiek vroeg om resultaat en efficiëntie en dwong het welzijnswerk meer marktconform te werken. Dat betekende een selectie van de behandelbare hulpvragen en een beperking van de hoeveelheid tijd en geld per hulpvraag. De consequentie was dat hulpverleners zich concentreerden op de client in de spreekkamer en niet op de onzichtbare leefomgeving. Inmiddels keert de wal het schip en ontstaat er weer meer oog voor de totale context waarin hulpvragen ontstaan en tot een oplossing moeten komen. Ook politieke en maatschappelijke processen, die ik hierboven heb aangeduid in mijn analyse van de onthechtingsamenleving, dringen in deze richting. De verbreding van het beroep is aan de orde en ook de werksoort van het maatschappelijk opbouwwerk mag zich weer gaan warmlopen.

De verbreding van het beroep krijgt ook de wind in de rug door Europese onderwijskundige veranderingen. Om de internationale vergelijking te doorstaan zullen de opleidingen voor het welzijnsberoep zich moeten voegen naar het internationaal bekende Social Work-model. In dit model ligt al een bredere benadering van het beroep besloten. De beïnvloeding van politieke en ambtelijke processen speelt daarin vanouds een belangrijke rol en de opleiding omvat dan ook vakken als recht en sociaal beleid. Wanneer Nederlandse opleidingen zich naar dat model gaan voegen zullen ze op vergelijkbare wijze hun curriculum moeten gaan verbreden. Dat moeten ze doen met een nieuwe bredere visie op het beroep en ik heb voor die visie in mijn rede geprobeerd inhoudelijke argumenten aan te dragen. Die verbreding zal m.i. ook het aanzien van het beroep van sociaal werker vergroten. De sociaal werker is dan niet alleen thuis in de wereld van clientencontact en methodiek, maar kan zich ook opwerpen als de praktische expert op het gebied van samenlevingsopbouw met een sturende rol bij het uitvoeren van interventies.

Beroepscompetenties

Over welke beroepscompetenties zou die sociaal werker moeten beschikken? Laat ik daar tot slot iets over zeggen. Ik noem drie gebieden. In de eerste plaats moet de sociaal werker beschikken over een normatieve visie op de sociale werkelijkheid. Een gezonde en evenwichtige ontwikkeling van de samenleving is aan sociale en normatieve voorwaarden gebonden. Dat heb ik duidelijk proberen te maken in de analyse die ik maakte. Duurzame verbanden met dikke relatievormen dragen de netwerken met de dunne relatievormen. De *Gemeinschaft* draagt de *Gesellschaft*, niet andersom. Daarom moet er geïnvesteerd worden in de primaire verbanden van de samenleving, opdat deze de noodzakelijke stabiliteit en continuïteit kunnen bieden. Mensen zijn kwetsbaar en hebben die stabiliteit en continuïteit nodig. Dit betekent o.a. het tegengaan van de institutionele individualisering in wetgeving en beleid en het normeren van economische processen die de cohesie in buurt of wijk ondemrijnen. Een normatieve visie op voorwaarden voor menselijk samenleven uitlopend op praktische kennis lijkt mij een basiscompetentie van sociaal werk.

In de tweede plaats dient het beroep zich te verbreden door concrete kennis omtrent recht en beleid toe te voegen aan de beroepscompetentie. Wil de sociaal werker met vrucht kunnen samenwerken met politiek en

openbare diensten dan zal hij of zij moeten beschikken over kennis op dit gebied. Het gaat dan niet alleen om het kennen van de rechten van cliënten, maar ook om kennis van beleidsuitgangspunten en de toepassing van recht. In de derde plaats betekent beroepsverbreding oefening in nieuwe vaardigheden, zoals *advocacy* en politieke beïnvloeding. De hulpverlener die sociaal werker wil worden zal politieker moeten worden, d.w.z. een beïnvloedende gesprekspartner kunnen zijn van politici en beleidsmakers. Dit is noodzakelijk wil de sociaal werker een rol spelen bij het reguleren van overheidsmacht bij onontkoombare interventies. Deze drie competenties, de sociaal-normatieve, juridische en politiek-maatschappelijke, maken de verbreding van het beroep mogelijk. Sociaal werkers zullen hun handen vol blijven hebben aan de samenleving, zoals die zich inmiddels heeft ontwikkeld. Hen daartoe beter toe te rusten is de taak van opleidingen. En aan die toerusting heb ik vandaag geprobeerd mijn bijdrage te leveren.